

*А.Зоткін,
кандидат соціологічних наук*

СТИЛІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ НЕВЕЛИКИХ МІСТ УКРАЇНИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРАКТИКИ

Формування нових і трансформація вже діючих соціальних інститутів, продукованих ними соціальних практик та їх стильових ознак, що проявляються у поведінці людей, є безупинним процесом. У стабільних, інституціоналізованих суспільствах ці процеси більш уповільнені та менш помітні на перший погляд. У суспільствах, що перебувають на етапі переходу від однієї системи до іншої, трансформації мають рельєфніший вигляд, діяння елементів соціальної системи є неузгодженим, суперечливим. Саме у цій площині можна розглядати процеси змін у соціальних практиках, стилях життя, поведінкових стратегіях громадян України. Наукове завдання вивчення стилів життя вже неодноразово поставало в рамках дослідницької роботи Інституту соціології НАН України [1, 2].

Перехід українського суспільства від однієї системи соціально-економічних відносин до іншої відбувається складно, змушуючи людей змінювати свої соціальні практики відповідно до нових умов буття. Певна річ, ці нові умови впливають на спосіб й стиль життя громадян у всіх сферах їхньої життєдіяльності: від практик повсякденності (роботи, відпочинку) до економічних стратегій та моделей взаємовідносин із інститутом державної влади (політико-правових практик). У суспільстві виникли нові соціальні групи, яким притаманний власний, характерний тільки для них стиль життя, з'явилися нові форми й стандарти життєдіяльності, нові соціальні актори, що стали референтними групами поширення таких стандартів. В умовах трансформації набули актуальності ті складові життя, що були незатребуваними або незадіяними за часів СРСР.

Чимало цих проблем досить широко викладено у вказаних розробках Інституту соціології НАН України, тому немає потреби їх деталізації в даній статті. Нашою метою є аналіз стилів життя в політико-правовій царині соціальних відносин у площині поселенської структури українського суспільства, отож об'єктом нашого дослідження є, зокрема, населення невеликих міст України.

Спершу зробимо кілька уточнюючих зауважень щодо об'єкта дослідження, оскільки він має специфічні риси, врахування яких, на нашу думку, має допомогти вирішенню поставленого завдання. Передусім невеликі міста є перехідною ланкою між селом та великим містом. За градацією, усталеною в щорічному моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України [3], під категорію “невелике місто” підпадає поселення з кількістю мешканців до 250 тис. осіб (в опитуванні 2008 р. жителі невеликих міст становили 28,0% загальної кількості респондентів). Невеликі міста (або містечка) ще не встигли набути багатьох ознак, характерних для великих міст, та й не втратили рис, характерних для сільської місцевості. Система їхніх соціальних взаємозв'язків і стилю життя включає як елементи великого міста (наприклад, громадський транспорт, певний рівень комунальної інфраструктури, житлової забудови, можливостей проведення дозвілля тощо), так і села – більш компактного розселення з розвинутою системою міжособистісних контактів його мешканців, де кожен знає всіх. У невеликих містах зберігаються тісніші взаємозв'язки між його жителями, тим часом як у мегаполісах власне особистісні контакти обмежені вузьким колом людей і більш розвинені практики повсякденної індивідуалістичної відстороненості від людського загалу. Воднораз система міжособистісної взаємодії в невеликих містах вже втрачає характеристики цілковитого всеохоплення, стає більш локалізованою. Зосередження людини на певному колі постійних контактів не заважає їй мати опосередковане знання про інші кола, що охоплюють життя та діяльність практично усіх мешканців такого міста (тоді як у мегаполісах ця форма практично неможлива).

Ще однією специфічною обставиною є рівень соціальних можливостей та спектр зайнятості населення невеликих міст. Вони вже мають певну систему організацій, установ, підприємств, що потребують фахівців відповідного рівня. Так, практично в кожному невеликому місті є відділення банків, установи державної влади, підприємства, система організацій торгівлі та послуг. Наявний рівень обігу коштів створює відповідний рівень економічного добробуту, купівельної спроможності мешканців (табл. 1). Для такого типу поселень не є дивиною наявність у межах самого міста типово сільських елементів (городів чи садків). В умовах економічної інфраструктури, притаманної невеликим містам, формується не лише своєрідна конфігурація зайнятості населення, коли за неширокого вибору джерел заробітку незрідка використовується, приміром, часткова самозайнятість, а й вирізняються особистісні потреби, інтереси, зрештою риси ментальності людей. Дане спостереження важливе для дослідження стилів життя, оскільки робочим визначенням самої категорії для нас є її розуміння як засобу реалізації суб'єктом своїх соціальних можливостей [1, с. 63].

Таблиця 1
Доходи населення України (2008, N=1800, %)

Дохід на одного члена сім'ї на місяць, грн	Київ	Велике місто (понад 250 тис. осіб)	Невелике місто	Село	Всього за вибіркою*
До 592 грн	9,4	20,7	28,0	46,5	31,5
593–1000 грн	40,0	52,0	48,7	43,1	47,3
1001–2000 грн	37,6	23,3	21,6	9,3	18,5
2001–3000 грн	7,1	3,4	1,3	0,7	2,0
Більше 3000 грн	5,9	0,6	0,4	0,3	0,7

*Джерело: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – К., 2008.

Також у невеликих містах специфічні ознаки має місцевий істеблїшмент. На пострадянському просторі він переважно формувався з-поміж керівників підприємств чи

організацій, що мали для міста системотвірне значення. Такі підприємства є головними роботодавцями та наповнювачами бюджету міста, навколо них виростає уся інша інфраструктура (школи, магазини, комунальні підприємства тощо) з її робочими місцями. Тож стан підприємств, які є економічним стрижнем для всього міста, визначає рівень розвитку населеного пункту та умови життя міської спільноти. Міський директорат (до нього можуть входити не тільки керівники/власники підприємств, а й державні чиновники, керівники силових та фіскальних установ, ректори навчальних закладів або їх філій, популярні фігури з культурної сфери та інші) є достатньо інтегрованою групою, члени якої перебувають у постійній безпосередній інтеракції, що зумовлено масштабом міста, вони мають спільні інтереси та ознаки стилю життя. Істеблішмент, як правило, добре усвідомлює роль “своїх” установ у місті та права на обсяг відповідного впливу на нього.

Така тенденція характерна для невеликих міст у будь-якому суспільстві, про що багато написано в соціологічній літературі. Утім, для коректного розуміння політико-правових практик жителів невеликих міст України варто зауважити наявність рис неофеодалізму, яких набула еліта на пострадянському просторі загалом [4]. Причому особливо вияскравлюються такі неофеодалістичні трансформації саме в невеликих містах. Адже у великих містах формуванню таких тісно переплетених та вельми впливових груп міського істеблішменту перешкоджає диверсифікована економічна інфраструктура, більший масштаб обігу коптів, відносно вищий рівень доходів (часто з кількох джерел), а отже, й свободи громадян.

При дослідженні невеликих міст України також важливо враховувати: а) їх нерівномірне розташування на території країни внаслідок історичного розвитку того чи іншого регіону; б) їх значення, питому вагу в даному регіоні та в порівнянні з поселенськими структурами інших регіонів, що зумовлює нерівнозначність такого типу поселень для різних регіонів. Для прикладу, старі міста України здебільшого розташовані в Центральному та Західному регіо-

нах. Вони формувалися ще в Середньовіччя на базі укріплених центрів територій, що мали суто сільське населення. Економічною основою цих міст були переважно ринки сільськогосподарської продукції та підприємства легкої і переробної промисловості. Історично вони мали міщанську соціальну базу, що оновлювалася переважно вихідцями з навколишніх сіл, та доволі традиційні норми укладу життя, які в деяких елементах зберігаються і донині. Міста Сходу та Півдня країни були засновані значно пізніше, у результаті освоєння територій цих регіонів у XVIII–XIX ст. Такі міста виникали переважно довкола підприємств гірничодобувної промисловості та важкої індустрії. Соціальною базою таких міст ставали здебільшого представники пролетарських прошарків, які переселялися сюди з різних регіонів Російської імперії, а згодом і СРСР. Тобто на відміну від центральних і західних міст у містах Сходу та Півдня було змішане населення, що відтворювалося не з усталених джерел, а стихійно формувалося у вельми атомізовану спільноту, що уповільнювало встановлення спільних норм і подібних укладів життя.

Крім того, звернімо увагу й на економічну нерівнозначність невеликих міст тих чи інших регіонів у загальноукраїнському контексті. Так, міста індустріального Сходу формувалися і зростали залежно від попиту на вугільну сировину та металургійну продукцію. Кількість їх населення зумовлювалася діяльністю основних підприємств, навколо яких виникала інша інфраструктура. Економічні кризи 90-х років XX ст. призвели до закриття багатьох шахт, реструктуризації чи навіть банкрутства окремих заводів, що не могло не справити негативного впливу на демографічну ситуацію через відтік найбільш активної частки населення.

Загалом ситуація з невеликими містами в Україні складається така, що поселення такого типу є досить рядовими у структурі регіонів Сходу та почасти Півдня країни, тоді як на Заході та у Центрі ці міста зберігають внутрішньорегіональну значущість. Тож роль і вага даного типу міст у різних регіонах є неоднаковою, а відповідно, слід врахову-

вати історичну та економічну специфіку кожного макро-регіону.

Аналізуючи результати моніторингу Інституту соціології НАН України, виявляємо певні обставини, що зумовлюють особливості стилів життя населення містечок у різних регіонах України. Наприклад, досить чітко простежуються регіональні відмінності у доходах на одного члена сім'ї (табл. 2), що вирізняють можливий набір стилежиттєвих практик як засобу реалізації соціальних можливостей, обсяг яких дають змогу визначити показники доходу.

Таблиця 2

Доходи мешканців невеликих міст України:
регіональний вимір (2008, N=1800, %)

Дохід на одного члена сім'ї на місяць, грн	Захід	Центр	Південь	Схід	Всього за вибіркою
До 592 грн	41,8	29,7	23,5	19,7	28,0
593–1000 грн	46,9	42,8	49,4	55,1	48,7
1001–2000 грн	11,2	26,1	25,9	21,8	21,6
2001–3000 грн	0,0	1,4	1,2	2,0	1,3
Більше 3000 грн	0,0	0,0	0,0	1,4	0,4

Для містечок Заходу країни характерною рисою є наявність значного сегмента жителів, що мають дохід нижче офіційно затвердженого прожиткового мінімуму (592 грн). За цим та іншими показниками Захід суттєво відрізняється від інших регіонів. Також можна бачити, що за розподілом за доходами населення невеликих міст Сходу має кращі показники: там менша кількість тих, хто має доходи, нижчі прожиткового рівня, та більше громадян, що належать до груп з більш високими доходами. Хоча загалом понад половину жителів невеликих міст у всіх регіонах належать до груп з найнижчими та низькими доходами до 1 тис. грн на одного члена сім'ї: понад 70% опитаних, а на Заході – понад 80%.

Стосовно політико-ідеологічних симпатій жителів містечок, то вони корелюють із історичною та культурно-цивілізаційною палітрою регіонів України. Якщо соціалістична політико-ідеологічна платформа користується найбільшою підтримкою серед мешканців Сходу та Півдня (25,2% та 20,9% відповідно), то Центр займає середню позицію (17,8%), а на Заході показник симпатиків соціалізму становить 13,3%. Оберненою є конфігурація прихильників капіталізму: їх кількість зменшується від Західного регіону (21,0%) до Сходу країни (4,9%). Такий регіональний розподіл симпатиків протилежних політико-ідеологічних платформ не є новим для українського суспільства. Він усталено тримається вже протягом багатьох років. Оскільки ця тематика неодноразово висвітлювалася у щорічних моніторингових збірниках наукових робіт Інституту соціології НАН України, то немає потреби її розглядати. Однак звернімо увагу на показники, які, на нашу думку, важливі при дослідженні політико-ідеологічних практик. По-перше, це наявність настроїв деполітизації. Найбільше тих, хто взагалі не підтримує жодної політико-ідеологічної платформи, на Заході (32,4%) та у Центрі (35,6%) країни. Найменший показник – на Півдні (17,6%), мешканці невеликих міст Сходу займають середню позицію (26,4%). По-друге, наявність настроїв уникання конфліктів на політико-ідеологічному ґрунті: найбільше вони поширені на Півдні та Сході – 34,1% та 28,2% відповідно, найменше – на Заході та у Центрі (17,1% та 11,6%). Третє: політико-ідеологічна незорієнтованість найбільше поширена у Центрі (19,9%) та на Півдні (18,7%) країни, дещо менше – на Заході (15,2%) та Сході (14,7%).

Ці дані корелюють із відповідями на запитання щодо симпатій конкретним політико-ідеологічним течіям. Залишаючи за межами даного огляду відмінності у політичних симпатіях у різних регіонах країни, звернемо увагу на показники, що стосуються проявів стилів життя у площині “політична активність – політичний ескапізм”. Найвищі показники політичного ескапізму, що виявляється у

невизначеності позиції, відстороненості від будь-яких політичних течій та у необізнаності щодо діяльності їх представників, притаманні населенню містечок Центральної України. Сума відповідей по трьох зазначених варіантах для цієї категорії респондентів становить 64,3%. Населення невеликих міст Півдня та Сходу посідає середню позицію за рейтингом поширення політичного ескапізму – 41,8% та 47,3% відповідно. Також можна помітити, що політичний ескапізм має різну міру поширення серед населення різних регіонів. Так, відстороненість від політичних течій найменш притаманна мешканцям Сходу – 10,4%. Найнижчий показник невизначеності своєї позиції характерний для респондентів Півдня – 11,0%. Політична необізнаність мінімальна серед громадян, що проживають на Заході країни, – 5,7%.

Високі показники політичного ескапізму та політико-ідеологічної незорієнтованості серед мешканців невеликих міст Центру країни мають логічний зв'язок із відповідями на інші аналогічні запитання. Так, саме респонденти Центрального регіону дали найбільше негативних відповідей на запитання *“Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною?”* (47,6%); *“Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?”* (47,3%); *“Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?”* (49,0%). По кожному з цих запитань показники негативних відповідей мешканців Центру перебільшують аналогічні показники відповідей жителів інших регіонів більше, ніж на 10%. Це опосередковано підтверджує попередній висновок про більшу незорієнтованість, розгубленість у політичному житті та більш високий рівень політичного ескапізму, притаманний жителям Центрального регіону країни.

Важливим показником стилів життя у площині, що нами досліджується, є відповіді про участь у діяльності політичних та громадських організацій. Загалом по невеликих містах кількість тих, хто не бере участі у роботі

таких організацій, дуже велика – 79%. Вона перевищує поріг у 80% по всіх регіонах, окрім Західного, де маємо відносно менший показник – 66,7%. Дещо вищий показник активної політизації продемонструвало населення невеликих міст Сходу (4,9%), тоді як по інших регіонах участь у роботі політичних партій бере лише трохи більше 2% жителів містечок. Участь у діяльності клубів за інтересами відносно більше, ніж в інших регіонах, поширена на Заході (3,8%), громадських організацій, фондів та асоціацій – на Заході та у Центрі (2,9% та 2,7%), спортивних клубів – на Заході (5,7%), об'єднань за фахом – на Півдні та Заході (8,8% та 8,6%), студентських товариств і молодіжних організацій – на Заході (4,8%), інших громадських об'єднань та рухів – у Центрі та на Сході (2,7% та 2,5%). Як можна бачити, залученість до організованих форм участі у громадському житті зовсім незначна (на цьому тлі більш-менш вагомими є лише об'єднання за фахом). Однак і на цьому тлі активнішим є населення містечок Західної України.

Щодо практик розв'язання своїх проблем та захисту інтересів шляхом звернення до правових інституцій, то при розгляді відповідей жителів невеликих міст можна відзначити деякі відмінності у правових практиках. Так, перед опитуванням упродовж останніх 12 місяців до міліції частіше зверталися жителі невеликих міст Сходу та Центру – 17,9% та 12,3% відповідно. Значно менше звернень було у Західному регіоні (7,7%) та на Півдні (3,3%). При цьому по всіх регіонах кількість тих, хто розв'язав свої проблеми завдяки зверненню до міліції, значно менша порівняно з тими, хто звертався, але не отримав результатів. Практика захисту інтересів у судовому порядку також відносно більше поширена серед мешканців містечок Сходу та Центру – 10,4% та 7,5% відповідно. На Заході цей показник становить 5,7%, а на Півдні – лише 2,2%. Щодо результативності розв'язання проблем через суди, то судові установи мають аналогічні за характером дієвості показники із міліцією. Що якісно відрізняє їх від інституту адвокатури, кількість результативних звернень до якого пе-

ревищує кількість випадків нерозв'язання проблем майже по всіх регіонах (тільки в Центрі це співвідношення набуло нульового балансу – 3,4% безрезультатних звернень і 3,4% випадків отримання допомоги). Найбільше практики використання адвокатури для захисту інтересів поширені на Заході – 9,6%. Деяко менші показники у Центрі, на Сході та Півдні – відповідно 6,8%, 6,1% та 5,5%. Отже, незважаючи на високий рівень політичного ескапізму мешканців невеликих міст Центру країни, вони демонструють мобільніше використання правових механізмів захисту інтересів та більш високий рівень правової активності. Відповіді ж жителів невеликих міст Півдня виявили протилежну тенденцію: низький рівень правової активності поєднується з відносно вищим рівнем активності політичної, меншим рівнем політичного ескапізму.

Практики розв'язання проблем та захисту інтересів через звернення до органів місцевої державної влади демонструють активнішу позицію громадян, ніж у царині звернень до правових інстанцій. Найчастіше використовують механізми розв'язання проблем через звернення до місцевих держадміністрацій мешканці Західного та Східного регіонів – 21,9% та 22,2% відповідно. Пасивніші мешканці малих міст Центру та Півдня – 15,7% та 12,1%. Отже, державні інституції як механізм захисту інтересів демонструють нижчу ефективність, ніж організації недержавного, приватного характеру. Це стосується і діяльності місцевих держадміністрацій, кількість безрезультатних звернень до яких перевищує кількість результативних. Такий характер діяльності держадміністрацій притаманний всім регіонам, окрім Західного (результативні звернення – 12,4%, звернення без отримання допомоги – 9,5%). Цікаво, що до результатів по Західному регіону близькі показники активності громадян та діяльності органів місцевої державної влади у Східному регіоні (відповідно 9,9% і 12,3%). У Центрі ж та на Півдні показники ефективності використання державно-владних механізмів для захисту інтересів громадян значно нижчі.

Спостереження, наведене вище, дає змогу зробити припущення про особливі форми взаємовідносин між громадянами та місцевою владою у Західному та Східному регіонах країни. Ці регіони мають власні великі політичні центри, що є певною альтернативою Києву. В таких центрах формуються політичні сили, що борються за владу на загальнодержавному рівні, спираючись при цьому на свої регіональні ресурси здебільшого як на базовий електорат, а не як на повноцінну соціальну базу чи як на “материнську групу” (за термінологією Р.Даля). Тим не менш, навіть у такому обмеженому варіанті взаємовідносин регіональним елітам доводиться проводити гнучкішу внутрішньорегіональну політику (на даному етапі це проявляється переважно у створенні та підтримці міфологем), основною метою якої є збереження своєї “вотчинної” електоральної бази, а також легітимація у очах регіональної спільноти своїх дій на загальнодержавній арені. Така форма взаємовідносин (еклектичний синтез неофеодалізму та охлократії) дає змогу мешканцям Західного та Східного регіонів мати принаймні ілюзорну впевненість у “своїй” владі. Жителі цих регіонів не тільки частіше зверталися по допомогу до місцевої влади, а й проявили більшу впевненість у можливостях свого впливу на прийняття рішень у владних інстанціях не тільки на місцевому, а й на загальнодержавному рівнях. Так, на запитання *“Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?”* кількість позитивних відповідей на Заході та Сході (9,5% та 11,0% відповідно) майже вдвічі перевищила кількість аналогічних відповідей на Півдні та у Центрі (по 5,5%). Стосовно запитання щодо дій місцевої влади, то спостерігаємо подібну тенденцію. Найбільше мешканців невеликих міст, які можуть вплинути на рішення місцевої влади, що порушують їхні права та свободи, проживає на Сході – 19,0%. Децю меншу впевненість виявили мешканці містечок Західного та Центрального регіонів – 15,2% та 13,7%. Найменшу кількість таких відповідей дали рес-

понденти Півдня – 11,0%. Означений регіональний дисбаланс у намірах активно захищати свої права та інтереси проявляється й на Заході та Сході, де погоджуються узяти участь в акціях протесту, якщо вони відбуватимуться у місцях проживання, 30,5% та 32,5% респондентів відповідно, тоді як у Центрі та на Півдні такі наміри висловила помітно менша кількість громадян – 21,9% та 23,1%.

Привертають увагу й дані, що окреслюють форми участі у громадських акціях мешканців невеликих міст різних регіонів країни. Так, найвищі показники згоди узяти участь у вже традиційних для українського суспільства заходах на кшталт участі у передвиборчих кампаніях, збиранні підписів під колективними петиціями, законних мітингах і демонстраціях виявили жителі Півдня – відповідно 35,2%, 35,2% та 30,8%. Практики бойкотів та несанкціонованих мітингів відносно більше поширені на Заході країни – 13,3%. Прихильників протестних акцій у формі погрози страйками (12,1%) та пікетування державних установ (12,1%) більше у Південному регіоні. Як і в загальноукраїнському масштабі, кількість мешканців невеликих міст, готових взяти участь у протизаконних протестних заходах, дуже незначна (найбільше їх на Заході – 2,9%). Що стосується показників, які свідчать про пасивну позицію у громадському житті, то в регіональному розрізі помітних відмінностей серед жителів невеликих міст не помічено. Відповідь *“Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв (-ла) у них участь”* дали 33–35% респондентів.

Зробимо висновки.

По-перше, населення невеликих міст України має помітні регіональні відмінності у рівнях політичної та правової активності. Так, населення містечок Центрального регіону виявляє більший порівняно з іншими регіонами рівень політичного ескапізму відстороненості від політичного життя. Водночас ці ж респонденти демонструють порівняно вищий рівень використання правових меха-

нізмів захисту інтересів та правової активності. Наразі жителі невеликих міст Півдня демонструють зворотню тенденцію: низький рівень правової активності поєднується з відносно вищим рівнем активності політичної, меншим рівнем політичного ескапізму. Вірогідно, що в цій площині діють компенсаторні механізми, коли зниження активності в одній сфері діяльності компенсується підвищенням рівня активності у іншій царині.

По-друге, більшість організованих форм участі у громадському житті є у зародковому стані. На цьому тлі активнішим виступає населення містечок західних областей України. Подібної громадської активності не виявлено у стилях життя респондентів Сходу та Півдня.

По-третє, на базі спостережень політико-правових практик у стилях життя мешканців невеликих міст нами була висунута гіпотеза про виникнення особливої форми взаємовідносин між владно-елітними групами та населенням у тих регіонах, де є власні потужні політичні центри, що традиційно борються за владу на загальнодержавному рівні (Захід та Схід). Ця гіпотеза опосередковано підтверджується більшою впевненістю респондентів щодо впливу на процес прийняття рішень як місцевої, так і центральної влади на Заході та Сході України.

Література

1. Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы. – К., 1982.
2. Стиль життя: панорама змін / За ред. М.О. Шульги. – К., 2008.
3. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. – К., 2008.
4. Головаха Е. Неословное общество XXI столетия // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. – К., 2002. – С. 42–48.